

իմաստութեան սկիզբն է, ասում է իմաստունն Սողոմոնէ Դու մտածում ես քո առողջութեան, քո ստացուածքի, քո պատուի մասին, և կարծում ես, որ այդ անելով իմաստութեամբ ես վարւում: Բայց եթէ այդպէս է, ինչ ես կարծում: Ին հոգու մասին չմտածելը իմաստութիւն է: Գործելու մի քանի օրեր կամ տարիներ ունիս. դու չըջում ես անգունդի եղբայրին, և Տէրը դալիս է քո ետևից օգնութեան ձեռք պարզած. իմաստութեամբ ընտրիր և իմացած եղիր, որ մեղքի մէջ ապրելը խաղաղութեամբ մեռնելու ճանապարհը չէ: Դու պէտք է ընտրես՝ խաղաղութեամբ մեռնել կամ դարհուրելի վախճան ունենալ, որովհետև այս աշխարհում դու չի պիտի մնաս: Մի վախենար քո բարեկամների ծաղրից, քո ազգականների տրտմութիւնից, քո իշխանաւորների բարկութիւնից. յիմար է նա, որ որեւէ գնով իր հոգին կորստեան է մատնում: Ո՞վ է պատերազմի ժամանակ վախկոտութիւնը գտնում: Բայց կայ միթէ աւելի վախկոտ քան նա, որ Յիսուսին հաւատալու և վերակուելու քաջութիւն չունի: Մի կիրակնօրեայ դպրոցի աշակերտ իր ընկերների

ծաղրին ենթարկուեցաւ այն պատճառով, որ կիրակնօրեայ դպրոցն էր գնում: Նրանք նրան ծաղրելով ասում էին. «Դու չես համարձակում չգնալ, որովհետև քո մօրից վախենում ես»: Բայց նա պատասխանեց. «Այ, այդպէս չէ. այլ ես համարձակում եմ գնալ այնտեղ, թէև դուք ինձ վրայ ծիծաղում էք»: Իսկ մի ճշմարիտ, շրիստոնէական քաջութիւն էր և իսկական իմաստութիւն: Ո՞հ, եթէ դու, որ մինչև այժմ քո հոգու մասին անտարբեր ես եղել, հիմա վեր կենայիր և ասէիր. «Մարդիկ թող ծաղրեն ինձ, այն, հետեանքը ինչ ուզում է թող լինի, ես դարձեալ համարձակում եմ, որովհետև մեղքի մէջ չեմ կարող մնալ»: Տօր Աստուած, որ այդպէս լինէր: Հիմա, հէնց հիմա, հէնց այսօր է հաճելի ժամանակը, և Յիսուս պատրաստ է քեզ ընդունելու, որքան էլ մեծ մեղաւոր լինիս: Շտապիր ուրեմն, և յետոյ անշուշտ պիտի ասես. Ո՞հ, սրբան յիմար էի ես այն ամբողջ ժամանակ, երբ ապրում էի առանց իմ հոգու մասին խորհելու:

Փարզմ. Մ.

Յ Ա Ի Ե Լ Ո Ի Ա Մ Բ.

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՅՈՒ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ.

Ղազարի Զեռագրերը նշանակում եմ հետեւեալ տառերով.

L= Ա.Ղ.Ա. (=Փրկչ. 1642) թուին Բաղէշում գտնուող մի հին և կաղնուղծուած ձեռագիր, որի գրութեան տեղը ժամանակը և այժմն ուր գտնուիլը չգիտենք: Լ-ի մասին ունենք հետեւեալ տեղեկութիւնը պահուած Բ-ի մէջ, էջ 486ր (Ղազարի Քղթի վերջում). «... Ով աւերք ընթերցաւ դը և եղբարք, զիրքս հին էր և աւրինակս: Յունան վարդապետն կարդացաւ էր գաւրինակն և նորոգեալ, և դպականութիւն թղթոյն՝ որ պակաս, ոչ էր գտեալ, և ես ոչ կարացի դասնել աղաչեմ զամենեանս և թէ, զոցի զիրքս այս ուրեք՝ զրեւմից դպականութեան թղթոյս և զիր ի սմայ. նախ զսկիզբն զրոցոյս և ապա յերես տեղին թուղթ մի անկեալ կայ ...»: Յիշատակարանին զրիչն է Գրիգոր երէց, Ղազարն Բաղէշեցու ժամանակակից:

B= Գեորգ. Յուցակ. № 611: Առաջ կրում էր 2463 թուահամարը. թուղթի, բոլորգիր: Մանրամասն նկարագրուած է իմ «Խորեն. Պատմ. Աւետմ.» մէջ, զԼ. Գ. էջ 37—45: Պատմագրութեանց մի հաւաքածու է: Առաջին մասը՝ Ազատման զեղոյս Դաշանց թուղթ, Մեծին Ներսիսի Վարք, Խորենացիի Եղիշէ, Դաւընցի

Պօգոս երկրու ձեռքով են գրուած, ՌՃԻԱ=1672 թուին: Երկրորդ մասը՝ այն է՝ Ղազար Փարպեցու Պատմ. և Թուղթը յառաջարանով միասին, Անանուն (Մճաւրնայի), Սերէոս և Կորիւն, Գրիգոր երկրու ձեռքով, Բաղէշում, Վարդան Բաղիշեցու հրամանով: Երկրորդ մասի յիշատակարաններում թուական չկայ: Անանուն, Սերէոս և Կորիւն չունին հեղինակի անունն յիշատակութիւն: Լ-ի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնը այս ձեռագրիցն է: Բ-ն ընդօրինակութիւն է Լ-ից:

B²= Բաղէշում գրուած մի այժմն անյայտ Զ-ի, որի յիշատակարանը միայն պահուած է Վիեննայի Մխիթ-ի № 257 Ձում. Աւարտեցաւ զիրքս Ղազարու վարդապետի Փարպեցւոյ ձեռամբ բազմաթիւ և անարժան Գրիգոր երկրու, ի հարկէ սրբազան և քաջ վարդապետին Վարդան զիտապետին: Այս տողերը բաւաջի նոյնն են Բ-ի յիշատակարանի հետ, այնպէս որ կարելի էր կարծել, որ ընդօրինակուած են Բ-ից: Բայց B²-ը ունի որոշ թուական, որ Բ-ն չունի: B²-ի թուականն է՝ Արդ օրինակեցաք զիրքս այս ի թուին Հայոց ՌՂԱ (= 1642) ի Բաղէշ ի վանն Յովհաննու Կարապետի. (Տաշ. Յուց. էջ 657):

W= Վիեննայի № 257-ը, նոր Զ-ի, զարի, արտագրութիւն միջապէս կամ անմիջապէս Բ-ից: Ունի միայն Ղազարի Թուղթը, որտեղ յառաջանէ, նաև հատուածների շարադասութեան տարբերութիւն Լ-ի մինի հրատարակութիւնից, բայց մի և նոյն պահանները. առաւ մանրամասն Տաշ. Յուց. 657:

E= Էջմիած. Մատեն-ի № 1688, 1=Կարին, Յուց. № 1646, 1. կաշեկազմ 23×15, թուղթ, նոսր: Բովանդակութիւնն է՝ էջ 3ա—156ա Ղազարի Պատմութիւնը, էջ 156բ—167բ զատարի, երևի Ղազարի Թուղթը գրելու համար, էջ 168ա—183բ Կորիւն:

E-ի վերնագիրն է՝ Պատմութիւն Ղազարու Փարպեցւոյ, Զոր արարեալ է վանն անիկի Հայաստան աշխարհի, առ ժամանակօք երանելի և սուրբ Հայրապետաց մերոց՝ և թարգմանեաց Սահակայ և Մեսրոփայ, մինչև ցօր մարգարանութեան Վահանայ Մամիկոնոյ: Արտագրեցեալ ի սրբազին օրինակէ՝ ի Սուրբ Աթոս Էջմիածին. հրամանաւ զերբնաթիւ գահակալի սորին Տեառն Արքեպիսկոպոս Սահակոսի: Ի թուոյ Փրկչին .ս.է.ճ.հ. [1774], իսկ մեր թուականիս ՌՃԻԳ: Ուրիշ յիշատակարան չկայ: E-ն ամենայն հաւանականութեամբ, ինչպէս պիտի տեսնենք ներքևում, ընդօրինակուած է Բ-ից:

2= Չամչեանի օրինակը, որ ունի միայն Ղազ-ի Պատմութիւնը: Իւր Հայոց պատմութեան մէջ Չամչեան արդէն օգտուած է Ղազ-ի Պ-ից. 1784-ից առաջ: Վենետիկի Ս. հրատարակութիւնը [=T¹] 1793-ին է: Դեռ Ղազ-ի Թուղթը յայտնի չէ: Ինչպէս տեղեկանում ենք մի ձեռագիր Յուցակից (Վենետիկի Զ-երի) երկու (կամ ուրիշ տեղեկութեամբ՝ երեք) օրինակ կայ Ղազ-ի Պատմութեան վենետիկում, բայց այդ օրինակները միևնույնից են ընդօրինակուած. 2 կամ T¹ ծագում է ուղղակի E-ից, որի մէջ նոյնպէս պահպանւմ է Ղազարի Թուղթը:

Լ= Լ-ի մինի հրատարակութիւնը (1853) ծագում է Բ-ից: Շահխաթունեանի ձեռքում եղածը մեր այժման Բ-ն է: Ղազարի Թուղթը առաջին անգամ զանոն է Մսերը 1829-ին: Լ-ի մեր խը հրատարակութեան համար ունի երկու ընդօրինակութիւն Բ-ից, մէկը Մսերի, միւսը Շահխաթունեանի ձեռքով (տես մանրամասնարար Յաւաջ. Լ-ի մինի էջ 30-31):

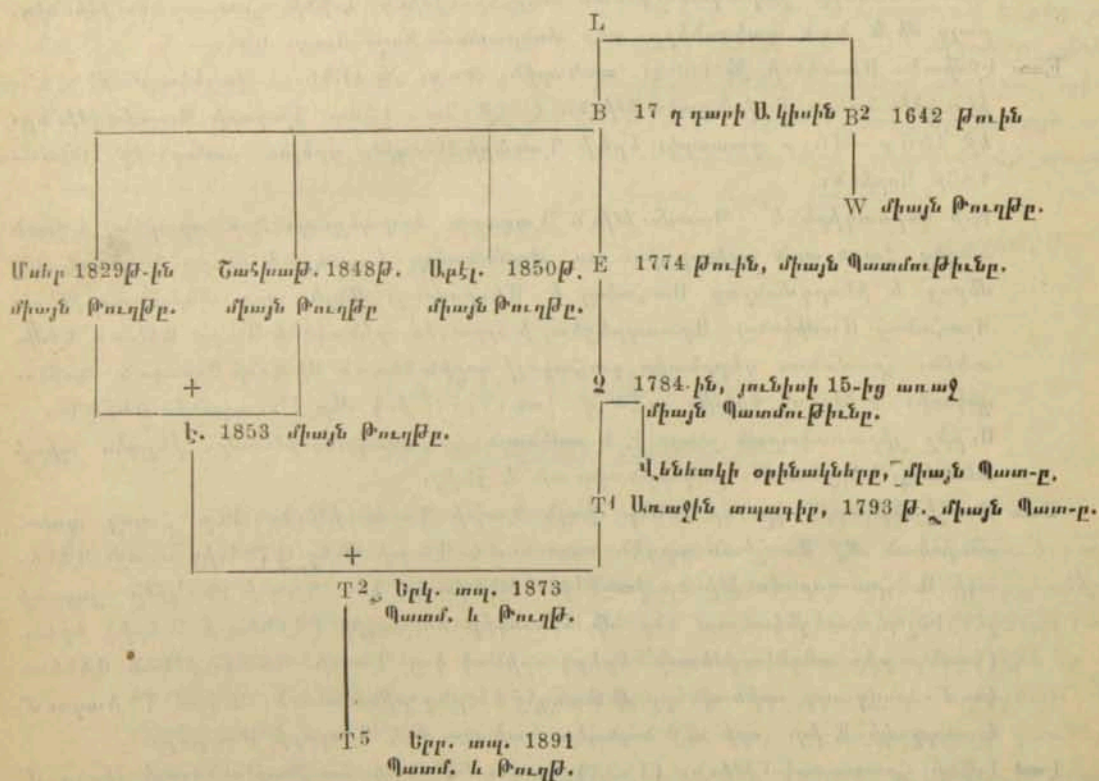
Ար. Դեղրդ. Յուցակի, որ է Թուղթ Ղազարայ, № 285 ընդօրինակութիւն Բ-ից, Արեւիկի ձեռքով (յետոյ արքեպիսկոպոս), 1850 թ-ին:

Ամբուսիկով այժմ այս բոլոր տեղեկութիւնները, զալիս ենք հետևեալ եզրակացու.

Թեանը: Ղազարի Թէ Պատմութեան և Թէ Թղթի միակ և մայր 2-րն է Լ, որից ծագում են մեզ յայտնի բոլոր 2-երը, ունենալով նոյն պահանները ինչ որ ունեցել է Լ-ն: 17-դ դարի առաջին կիսում Բաղէշի Ամբրոզու կամ Ամբրոջու վանքում Յունան վարդապետը կարդացել և նորագել է այդ «Հին» և կազմաւորուած 2-րը: Կայ արդեօք այժմն այդ 2-ը Բաղէշում: Շատ ցանկալի գիւտ կլինէր Լ-ի երեան գալը:

Բաղէշում՝ նոյն 17-դ դարի առաջին կիսում՝ Վարդան Բաղիշեցու հոգատարութեամբ Գրիգոր երէցը ընդօրինակում է Բ-ն, որ այժմն՝ բաւական թափառելուց յետոյ՝ մեր ձեռքումն է և որի անկորուստ սահպանութիւնը ապահովելու համար մուծել տուինք Դէորդ. Յուցակը (համար 611): Նոյն Գրիգոր երէցի ընդօրինակութիւնն է Բ², 1642 թուին: Այս Բ²-ի գոյութիւնը ենթադրութեամբ միայն գիտենք, հիմնուելով Վիեննայի (=W) 2-րի վրայ: Եթէ W-ի մէջ բերած 1642 թուականը չէ կեղծիք կամ ընդօրինակողի շարադրութիւն՝ պէտք է անպատճառ գոյութիւն ունենայ Բ²: Ե-ն ծագում է՝ մեր ենթադրութեամբ, Բ-ից, իսկ 2(ամէնանի օրինակ)ը Ե-ից, բայց ոչ Բ-ից: Ե-ի սխալները փոքրիկ պահանները և մի մեծ ընդմիջարկուած հատուածը ճշտութեամբ ունի 2-ն: Վերջապէս Բ-ից են ծագում և Թղթի օրինակները՝ է, Ար. և Ն:

Այսպիսով ստանում ենք Ղազարի 2-երի և սպագրերի այսպիսի մի ծննդաբանական պատկեր.

Այսպէս ուրեմն՝ Ղազարի Պատմութեան սպագրութիւնն եղել է միմիայն Ե-ից ծագած օրինակից, Բ-ն մնացել է չգործածուած: Քննադատական հրատարակութեան համար անհրաժեշտ է վերագտնել Բ-ին և գործածել նաև W-ն Թղթի համար, քանի որ անյայտ են մնում Բ² և Լ-ն: Բ²-ի գոյութիւնը ինչ թուում է բաւական կասկածելի, որովհետեւ W-ի թուղթը չունի «յառաջարան», մինչդեռ Բ-ի մէջ Ղազարի թուղթը և Թղթի յառաջարանը միաձոյլ մի ամբողջութիւն են կազմում, և նոր հետազոտողներն են միայն

որոշել թէ որակ է վերջանում «Յառաջարանը» և սկսում բուն Թուղթը: Եւ մէջ այսպէս ձուլուած են «Յառաջարանն» ու Թուղթը. «Վասն որոյ և զերբորդ պատմութիւնս Հայոց երանելի իմ Ղազար պատմադրեաց, ընդ նմին գրեցաք և զԹուղթս, զի ընթերցաւ լաւութեան բանին: Փրկին մեր [նախապէս Քրիստոսն է եղև Փրկին սն մեր] և աէր Յս. Քաջ զգուշացուցանելով պատուիրէր առաքելոցն և ին» (Ե Էջ 477 բ): Ստորին լուծով որ Փրկիչ բառով սկսում է բուն Թուղթը. «Այս է սկիզբն թղթոյն Ղազարու Փարպեցւոյ: Արեւմն Կրիստոս երեցը» Եւ զբողբ, չէ նկատել Թղթի սկզբնաւորութիւնը, և որովհետեւ Եւ զբողբ մի և նոյն անձն է, ուստի շատ կասկածելի է որ Եւ-ից ընդօրինակուած Եւ-ն չունի Յառաջարանը և զիստէ ճշգրտութեամբ Թղթի սկզբնաւորութիւնը: Եւ ինչպէս կասկածներն արդարանան Եւ-ի մանրամասն ուսումնասիրութեամբ, այն ժամանակ Եւ-ն ծագած կրկնի ուղղակի կամ անուղղակի Եւ-ից և ոչ ենթադրական Եւ-ի միջնորդութեամբ: Եւ-ից և կերպոյն է իւր նշանակութիւնը քննադատական բնագրի համար:

Մեզ մնում է այժմ՝ դատել Եւ-ի և Եւ-ից ծագած վենետիկան Առաջին տպագրի [=T¹] յարաբերութեան խնդրին:

Եւ-ն պարզորոշ վկայում է, որ գրուած է Էջմիածնում 1774 թուին օրրագիր օրինակից. «ի օրրագիր օրինակէ», այսինքն՝ մաքուր, զեղեցիկ օրինակից: Եւ-ն իսկապէս բաւական սիրուն բոլորգիր գրչութիւն է, կոկ փայլուն թղթի վրայ, զեղեցիկ կաշեկազմ, լուսանցներում՝ դուռնաւոր դարչերով՝ մասնաւորապէս Եւ-ի Ա մասը, և մի քանի պատկերներով: Բացի Եւ-ից Էջմիածնում՝ ինչպէս այժմ, ամենայն հաւանականութեամբ նաև 1774-ին՝ Փարպեցու ուրիշ Եւ-ը չկար, ուրեմն և Եւ-ն միակ օրինակն էր, որից կարող էր արտագրուիլ Եւ-ն: Եւ-ն թէև չէ մտած կարին, ցուցակի մէջ, բայց մենք տեսնաք որ 1829-ին արդէն շատունց Էջմիածնումն էր:

Եւ-ն մի բաւական անխնամ ընդօրինակութիւն է Եւ-ից: Տեղ տեղ Եւ-ն թռչում է բաւեր, երբեմն ամբողջ նախադասութիւններ, բայց է թողնում մի տառ կամ մի նախդիր, տառափառ է անում և այլ այսպիսի մանր տարբերութիւններ, բայց չունի որ և է, աւելի բաւ կամ ն սխալաբանութիւն, որ չդանուէր Եւ-ի մէջ և ավարտ մեզ Եւ-ից տարբեր մի ուրիշ գաղափար օրինակ ենթադրել, որից արտագրուած լինէր Եւ-ն: Եւ-ի բոլոր այդ մանր տարբերութիւնները ճշգրտութեամբ կշեռւում են Վենետիկի Ա. հրատարակութեան մէջ, մի քանի ակնբեւ սխալներ կամ պակասաւոր բաւերի սրբագրութեամբ, որով անպայման ապացուցւում է, որ Վենետիկի օրինակը (կամ օրինակները) ծագում է անմիջապէս Եւ-ից: Այստեղ աւելորդ ենք համարում երկար օրինակներ բերել այդ մանր տարբերութեանց, ընթերցողին մնում է հաւատալ մեր հաւաստիացմանը: մինչև որ լոյս տեսնի Փարպեցու մի նոր քննադատական հրատարակութիւն Եւ-ի Եւ-ի և Եւ-ի բազմաթիւութեամբ, Եւ-ն և նրա հետ միասին Վենետիկան հրատարակութիւնները ունին միայն մի մեծ հատուած, որ չկայ Եւ-ում, բայց այդ հատուածն էլ ընդմիջարկութիւն է Եւ-ի մէջ, որից անցած և Վենետիկի Եւ-ին: Այլ հատուածը Խորենացու շատ ծանօթ մի կտորն է, բայց առնուած ոչ ուղղակի Խորենացու որ և է ձեռագրից, այլ ինչպէս իմ մանրաքննին խուզարկութիւններս ինձ համոզեցին՝ Խորենացու 1695 թուի (ՅԱմատ, լույսով) հրատարակութիւնից, այդ հրատարակութեան բոլոր մանր և բնորոշ տարբերութիւններով, որով նորից անհնարին է դառնում Փարպեցու ուրիշ՝ մեզ անծանօթ՝ մի Եւ-ը ենթադրել, որից արած լինէր Եւ-ն իւր ընդօրինակութիւնը: Մեր ասածն ապացուցանելու համար դնում ենք այստեղ այդ ընդմիջարկութեամբ կտորը չորս սխալով՝ Եւ-ից, 1695-ի Խորենացու տպագրից, Եւ-ից և վենետիկան Առաջին հրատարակութիւնից:

B	Խորեմացի.	E	Ղազ. Փարսկ. Պատմութիւն
17-դ դարի առաջին կիսի ձեռագիր:	մատարակութիւն 1695 թուի	1774 թուի ձեռագիր	մատարակութիւն 1793 թուի
էջ 8բ.	էջ 409—410	էջ 14բ.—15բ	էջ 27—29

«Եւ երանելոյն Հարելի բնկալեալ զհրովարտակն ի Վահրիճէ և լուեալ զիրան փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Դանիէլ. և նախ անդէն ի նմին Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն. և առեալ ի նմանէ առ թաղաւաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ և առ երանելին Մաշթոց հասուցանէր: Իսկ արքայն Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ և երանելեաւն Մաշթոցիւ բնկալեալ զնշանագիրսն ի Հարելէ ուրախ լինէին:

«տեղեկացեալ՝ զիտացին ոչ լինիլ բաւական՝ այնու նշանագրօք՝ ստոյգ հոլովել ըզհեղենայ բառից Հայկականաց հաղներգարար, մուրացածիւն այնուիկ գծագրութեամբ:

[Պրակ ԵԴ]

Զկնի այսորիկ՝ ինքնին Մեսրոփը իջանէ ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք՝ առ նոյն Դանիէլ. և ոչ՝ աւելի ինչ գտեալ՝ քան, դառաջինն. անցանէ յնդեսնայ առ Պղատոս ոմն՝ ճարտասան Հեթանոս, իշխան Դիւանին. և նորա խընդութեամբ բնկալեալ, և զոր ինչ մի անգամ ի միտ առնոյր բան Հայերէն՝ ինքն առեալ, և շատ ջանացեալ՝ և ոչ օգտեալ, զտգիտութիւն՝ խոստովանեաց Հռետորն, և զայլ ոմն ասելով՝ յոյժ հասու Վարդապետ իւր լեալ յառաջագոյն, և ապա՝ առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն Դիւանէն եղեսեայ՝ և զնացեալ Քրիստոնէութեան հաւատաց, որոյ անունն Եպիֆանոս. զոր խնդրեալ՝ զտցես լցուցանել զփութագգ քո՝ Յայնժամ Մեսրոփրայ՝ օգնականութիւն ի Բարելոսէ Եպիսկոպոսէ՝ գտեալ, և անցեալ

«Եւ երանելոյն Հարելի բնկալեալ զհրովարտակն ի Վահրիճէ, և լուեալ զիրան փութանակի հասանէր առ սքանչելի եպիսկոպոսն Դանիէլ. և նախ անդէն ի նմին Դանիէլէ ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն. և առեալ ի նմանէ, առ թաղաւաւորն և առ սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ, և առ երանելին Մաշթոց հասուցանէր: Իսկ արքայն Հայոց, սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ և երանելեաւն Մաշթոցիւ, բնկալեալ զնշանագիրսն ի Հարելէ, ուրախ լինէին: Բայց տեղեկացեալ զիտացին, ոչ լինիլ բաւական այնու նշանագրօք, ստոյգ հոլովել զհեղենայ բառից Հայկականաց հաղներգարար մուրացածիւն այնուիկ՝ գծագրութեամբ:

Զկնի այսորիկ ինքնին Մեսրոփը իջանէ ի Միջագետս. հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Դանիէլ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն. անցանէ յնդեսնայ առ Պղատոս ոմն՝ ճարտասան հեթանոս, իշխան Դիւանին. և նորա խնդութեամբ բնկալեալ, և զոր ինչ մի անգամ ի միտ առնոյր բան Հայերէն, ինքն առեալ և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ. զտգիտութիւն խոստովանեաց հռետորն, և զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու վարդապետ իւր լեալ յառաջագոյն. և ապա առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն Դիւանէն եղեսեայ. և զնացեալ Քրիստոնէութեան հաւատաց որոյ անունն Եպիֆանոս. զոր խնդրեալ զտցես լցուցանել ըզփութագգ քո:

Յայնժամ Մեսրոփրայ օգնականութիւն ի Բարելոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և ան-

հասանէր

ի Հարելէ բայց լինել

յառաջագոյն

անունն Եպիֆանոս զփութագգ

ընդ փրկելէ՝ ի Սամոս դիմէ. քանզի՝ նպիփանու վընարելով զկենցաղս թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ՝ (Հուսիանոս)՝ հրաշալի արուեստիւ Հիլեն գրչութեամբ՝ որ ի Սամոս էր միայնացեալս առ սա երթեալ Մեսրոփրայ՝ և յայտ ևս անշահ մնացեալ, յազօթս ապաւինի. և տեսանէ ոչ ի քուն՝ երազ, և ոչ յարթնութեան՝ տեսիլ. այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց. թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի, զի՝ որ սրէս ի ձեան վերջը դժին ունէր քարն. և ոչ միայն՝ երևութացաւ, այլ՝ և հանդամանք ամենայնիցն, որ պէս՝ յաման ինչ՝ ի միտս նորա հաւաքեցաւ. և յարուցեալ յազօթիցն՝ ետեսող՝ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հուսիանոսիւ, կերպածեալ զգիրն՝ առ ձեռն պատրաստ Մեսրոփրայ փոխադրելով՝ զհայերէն Աթուրայան՝ ըստ անոյցթաքութեան Սիլարայիցն ի Հելլենացւոյն»

ցեալ ընդ փրկելէ, ի Սամոս դիմէ. քանզի նպիփանու վնարելով զկենցաղս. թողեալ լինի աշակերտ մի անուանեալ Հուսիանոս հրաշալի, արուեստիւ հիլեն գրչութեան. որ ի Սամոս էր միայնացեալս Առ սա երթեալ Մեսրոփրայ, յայտ ևս անշահ մնացեալ. յազօթս ապաւինի. և տեսանէ, ոչ ի քուն երազ, և ոչ յարթնութեան տեսիլ. այլ ի սրտին գործարանի երևութացեալ հոգւոյն աչաց. թաթ ձեռին աջոյ գրելով ի վերայ վիմի. զի որպէս ձեան վերջը դժին ունէր քարն. և ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանդամանք ամենիցն, որպէս յաման ինչ ի միտս նորա հաւաքեցաւ, և յարուցեալ յազօթիցն ետեսող՝ զնշանագիրս մեր. հանդերձ Հուսիանոսիւ կերպածեալ զգիրն առ ձեռն պատրաստ Մեսրոփրայ. փոխադրելով զհայերէն աթուրայան. ըստ անոյցթաքութեան սիլարայիցն ի Հելլենացւոյն»

Հուսիանոս
գրչութեան
չիւ աչաց
ի ձեան
ամիցն
Հուսիանոսիւ
սիլարայիցն

Եւ այսպէս զիպեալ զիւտի նշանագրացն, ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ զիւրանար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս, և հեղեմալին, ուղղաձայնութեան»

Եւ այսպէս զիպեալ զիւտի նշանագրացն, ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց, յերիւրելով զնա սուրբ հայրապետին Հայոց Սահակայ, զիւրանար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրենոյս, և հեղեմալին ուղղաձայնութեան»

կարգադրութեան

Բաղէշի ձեռագիրն (=B) ուրեմն չունի Խորենացու «տեղեկացեալ զիտացին մեծ հատուածը, այլ միահետ անընդհատաբար շարունակում է՝ «ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հարկէ ուրախ լինելին: Եւ այսպէս զիպեալ զիւտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց: Այս տողերն ունի Են Էջի մէջ տեղում՝ առանց որ և է թերութեան հետքի առանց խմտաի խեղաթիւրման կամ բտուերի աղձատման: Այսպիսով բաւական մեծ փոփոխութեան է ենթարկւում հայ գրերի գիւտի պատմութիւնը, աւելանում է Գաննիկի բաժինը, պահպանում է Մաշթոցինը, որ լաւ կշռուած բտուերով արտայայտում է Ղազարը՝ «և այսպէս Բէլէաւ Գէլ-Գէլ նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշթոց: Եւ զիւրէջ, որ ծանօթ էր Խորենացուն՝ լրացնում է Փարպեցու պատմութիւնը մի այնպիսի Խորենացուց, որի մէջ օտար յատուկ անունների մէջ փելները Ֆելի Էին փոխուած: Եւ այդպիսի միակ Խորենացին է 1695-ի տարիքը (և կամ սրտ ճշգրիտ արտատպութիւնը 1752-ին Ղենեակում), որ գրւում է «Նովիֆանոս», յետոյ մուսանալով փելը սրբադրել՝ «Նովիֆանոս», «Հուսիանոս», «Հուսիանոսի», «սիլարա-

* Ամենայն հասանալիստեամբ այդ անանուն գրիւր՝ Օշականցի Ղուկիանոս զպիտե է, որի գրչութեամբ ուրիշ մեղագրեւ էլ կան Մաշե Արոտի Մանեայաբանում:

յիցն»։ Եւն էլ տառացի ճշտութեամբ արտագրում է «Եպիֆանոս, Եպիֆանու, Հռուֆանոս, Հռուֆանոսի, սիլլարայիցն»։ Եւր կողմից շատ բնական մի քանի ուղղագրական տարբերութիւններ մտցնելով անգիտակցաբար՝ «յառաջագոյն, անունն, գրչութիւն (փոխանակ՝ գրչութիւն էրէնսէ Բէն էլ պարտաւ զորոսն)» ինչպէս որ Եւր արտագրուած հաստատուներուն էլ անուշադրութեամբ գրում է՝ «հասաներ» (==հասուցաներ), «կարգադրութեան» (==կարգադրութեան) ևն։ Վենետիկի Ա հրատարակութիւնը տառացի ճշտութեամբ արտագրում է Եւրի, վերականգնելով փութները և ուղղելով՝ ըստ Փարսկցու՝ սիլլարայիցն==սիլլարայիցն։

Բ և Գ հրատարակութիւնները աւելի ևս յղիւմ են և կոկում Խորենացու և ճանախիրներին օժանդակութեամբ Ղազարի բնագիրը, առանց նշանակելու լուսանցքում՝ արուած փոփոխութիւնները, որով կորչում են բնագրական հետազոտութեանց համար ամենակարևոր հետքերը։ Այսպէս, օրինակ, 1891-ի հրատարակութիւնը մեզ հետաքրքրող հատուածում ունի հետևեալ սրբագրութիւնները—Ա տպագրից տարբեր. «յեզեսայ» (ԺԷ. յեզեսայ), «կոպակէս ունէր քարն» (==ունէր քարն չէ՛ կուտակայ), «ամենիցն» (==ամիցն==ամենայնիցն), «կարգադրութեան» (==կարգադրութեան)։ Եթէ այս բոլոր մանր տարբերութիւնները նշանակուած լինէին, և մանաւանդ՝ եթէ Ա տպագիրը պահած կամ նշանակած լինէր «Եպիֆանոս, Հռուֆանոս, սիլլարայիցն» ևն, ընթերցուածները՝ շատ աւելի զիւրին կլինէր բանասէրներին գտնել ընդմիջարկութեան բուն աղբիւրը՝ այն է Խորենացու Ա տպագրութիւնը (1695 թուի)։

Խորենացու՝ ինձ յայտնի՝ ոչ մի խմբի և ոչ մի ձեռագիր չէ կարող Եւն իբրեւ դադար ծառայած լինել։ Ընդմիջարկեալ հատուածին համեմատաբար աւելի մօտ են իրենց ընթերցուածներով Խորենացու Եւր խմբի ձեռագրերը (տես իմ Հայկականք, Բ), իսկ տառացի նոյնանում է միմիայն 1695-ի հրատարակութիւնը (կամ սրա անփոփոխ արտատպութիւնը 1752 թուի)։

Այսպիսով ուրեմն՝ մենք զիտենք, որ 1774 թուին ընդմիջարկուել է Ղազարը Ե ձեռագրում. որ ընդմիջարկուած հատուածը առնուած է Խորենացուց. որ զեռհայր տասը տարի անցած, 1784-ին, Չամչեանի ձեռքում՝ եղած Ղազարը, ինչպէս և 1793-ի առաջին տպագրութիւնը լոկ ընդօրինակութիւններ են ընդմիջարկուած Եւրի։ Սրանով որոշուած է նաև Բաղէշի ձեռագրի (==Բ) բացառիկ նշանակութիւնը Ղազար Փարսկցու թէ Պատմութեան և թէ Թղթի համար։ Նոյն նշանակութիւնն ունի Բն նաև Սերէոսի և Անանունի քննադատական բնագրերի համար։

Այստեղ վերջանում է մեր հետազոտութիւնը։ Մնում է միայն իբրեւ պարտք յիշել, որ բանասիրութիւնը միշտ կասկածով է վերաբերուելիս եղել Ղազարի այս ընդմիջարկուած հատուածին։ Խալվաթեանն ունեցել է այդ կասկածները, հիմնուելով Ղազարի գործածած «Մաշթոց» և Խորենացու «Մեսրոփ» կամ Մեսրոպ անունների վրայ. ինչպէս այդ երևում է ինձ գրած սոյն այս տարուայ յունիսի 14-ին նամակից, որն և առիթ եղաւ շտապել մեր տարիներ առաջ արած զիտողութիւնները Ղազարի վերաբերութեամբ ամփոփելու և լրացնելու։ Ընդարձակ ունի այդ մասին գրած և պ. Խաչատր Գարուբեանցի, զեղեցիկ պատճառաբանութեամբ (տես «Հայոց Դիրք» Թիֆլիս 1892, մասնաւորապէս էջ 231—234), եթէ միայն այդ յաջող պատճառաբանութիւնը պ. Գարուբեանցիի սեպհական խելքի ծնունդն է և չէ՛ իբրեւ մի հաւաքագրական աշխատութեան մէջ, լուկայն փոխառութիւն, առանց աղբիւրի ցուցման։ Յամենայն դէպս այս խնդրով զբաղուողներէջ՝ իմ զիտեցածով, առաջինը, որ ուշադրութիւն է դարձրել Մաշթոց և Մեսրոփ անունների Փարսկցու և Խորենացու մէջ այլադան գործածութեան վրայ, որ հետևանքներ է հանել այդ տարբերութիւնից, ներմուծուած հատուածը համարելով Խորենացու գրչի ծնունդ և անհրապառ Փարսկցու մէջ, ասում ենք այդ առաջին և միշտ մոռացուած

Հետազոտողն է մեր լաւ հայկաբաններից մէկը՝ Հ. Սուքիաս Պարոնեան, և այժմն՝ երբ վերջնականապէս լուծուած է այս պատմական—բնագրաբնական խնդիրը, մենք առանձին հաճութեամբ արձանագրում ենք այստեղ՝ մեզ անձամբ անձամբով՝ Պարոնեան վարդապետի անունը (տես «Հայկական Նշանագիրք» Սուքիաս վ. Պարոնեանի, Երկրագունայ 1884—5, մասնաւորապէս էջ 492, ծնթ. 2.):

Նախ աղբիւրների հետազոտութիւնը մեծ մասամբ մեզ հասցնում է մի կամ առաւելն երկու, յամենայն դէպս շատ նուազ թուով, մայր Զ-երի որոնցից ընդօրինակութիւն են դուրս գալիս այժմեան եղած միւս բոլոր ձեռագրերը: Այսպէս է, ինչպէս տեսանք, Փարպեցու, Անանուն — Մծուրնացու, Սերէոսի բնագրերի գրութիւնը: Միակ ձեռագրից են, [=E=] ջմիածնի օրինակ], ինչպէս ցոյց առեց Թ. Մամիկնի հետազոտութիւնը, հիմնուած իմ բաղդատութեանց վրայ, Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի բոլոր յայտնի ձեռագրերն ու հրատարակութիւնները, բոլորի մէջ մի և նոյն թերթներով և տարրեր՝ յաջող և անյաջող՝ սրբագրութիւններով և աւել-պակասներով (տես Th. Mommsen: Die Armenischen Handschriften der Chronik des Eusebius, արտատպութիւն Hermes-ից, Բերլին 1895): Շատ չեն և Անանիա Մոկացու Զ-երը, որոնցով առթիւ ենք ունեցել զրապուելու «Արարատում»: Նոյն վիճակում են և Եւսեբիոսի եկեղեց. Պատմութեան Զ-երը՝ ինչպէս պիտի ապացուցանենք առաջին պատահ առթիւ: Եւ այսպէս ուրիշ շատ շատերը:

Խորենացու բաղմամբիւ Զ-երը, իրենց բաղմամբութեամբ և տարրեր խմբերով վերածուելու են մի երկու Զ-րի: Այսպէս և միւսները: Պատճառները շատ պարզ են: Մեր հայրենիքում այնքան յաճախ աւերածների և կոտորածների ժամանակ պարբերաբար ոչնչացուել են մատենադարանները՝ մարդկանց հետ հաւատար կտորուել, այրուել և գերուել են ձեռագրերը: Երբ յաջողուել է փոթորիկն անցնելուց յետոյ տղատել մի թերատ, վիրաւոր, պատառոտուն ձեռագիր, նորից և նորից սկսուել է վերանորոգութեան գործը, ընդօրինակուել են աղատուած ձեռագրերը, կաղնուել են թափուած թերթերը տեղի և անտեղի, կարկատուել են պատառուածները, լրացնելով թերթն յաջող կամ անյաջող կերպով: Աւելի հմուտ զրիչները շատ անգամ յիշում են թերթները և պակասածի համար թերթ թողնում ապագայում լրացնելու համար: Բայց մեծամասնութիւնը արտագրում են առանց նկատելու թերթները, թերթերի յեռասանջութիւնը, առանց յիշելու իրենց կարկատանների, պարզամիտ յաւելուածների մասին: Եւ հեռանքն է եղել այն, որ զրեթէ չունինք հին գրութիւն, որ չյարուցանէ ուսումնասիրողի մէջ կասկածներ, առատամտութիւն և ենթադրութիւններ անհարազատ ձեռնմխութեանց մասին:

Այս բոլորի վրայ պէտք է աւելացնել մեր մի քանի հեղինակութեանց, մասնաւորապէս Խորենացու միահեծան և անդիմագրելի ազդեցութիւնը մեր ամբողջ մատենագրութեան վրայ՝ սկզբից մինչև սպօսը: Խորենացուն են ենթարկուել ոչ միայն իրանից յետոյ եկող գրողներն ու գրութիւնները, այլ նոյն իսկ Խորենացուց աւելի հին հեղինակութիւնները՝ օրին. Կորիւն, Ղազար, Սերէոս և ինչ, և սրբագրուել են և փոփոխուել Խորենացու ոչ կեղծելու դիտաւորութեամբ, այլ հաստատուն և պարզամիտ հաւատով Խորենացու անսխալականութեան վրայ:

Խորենացու համատարած ազդեցութիւնը՝ թէ դէպի առաջ, թէ դէպի յետ, երբեք չպէտք է մոռանալ:

Դաւութ Տէր Մկրտչեան